

2 Vites Değiştiren Ekonomi

Birleşme, aşama aşama, modern ticaret sisteminin kalbi haline gelmiştir.

A. V. Dicey, 1905¹

Sermaye ve üretim birimlerinin birleşmesinden amaç, yıkıcı rekabeti ortadan kaldırarak olanaklı en yüksek kâra ulaşmak hedefiyle üretim, yönetim ve satış maliyetlerinde olanaklı en büyük azalmayı gerçekleştirmek olmalıdır her zaman.

I. G. Farben'in kurucusu Carl Duisberg, 1903-4²

Kapitalist ekonominin bütün alanlarındaki—teknoloji, mali piyasalar, ticaret, sömürgeler—gelişmenin, dünya pazarında olağanüstü bir genişlemenin kaçınılmaz olarak ortaya çıkacağı bir noktaya ulaştığı zamanlar vardır. Bir bütün olarak dünya üretimi, yeni ve çok daha kapsayıcı bir düzeye çıkar. Bu noktada sermaye fırtınalı bir gelişme dönemine girer.

I. Helphand ('Parvus'), 1901³

I

Sosyalist Enternasyonal'in kurulduğu 1889'da dünya ekonomisi üzerinde araştırma yapan seçkin bir Amerikalı uzman, 1873'ten beri dünya ekonomisine "daha önce görülmemiş bir ticari sıkıntının ve bunalım"ın damgasını vurduğunu belirtmiştir. "Dünya ekonomisinin en dikkate değer özelliği", diye yazmıştı

evrenselliği; barışı sürdüren ulusları olduğu kadar savaşa tutuşmuş olanları da; altına dayalı istikrarlı bir paraya sahip olanları da, olmayanları da ... serbest bir mal değişim sistemi altında yaşayanları da, değişimi az çok sınırlandırılmış olanları da etkilemekteydi. İngiltere ve Almanya gibi eski toplumlarda olduğu gibi, yeniyi temsil etmekte olan Avustralya, Güney Afrika ve California'da da durum feciydi; Newfoundland ve Labrador gibi sıkıcı yerlerde yaşayanların da, Doğu ve Batı Hint Adaları'nın güneşli, verimli şeker adalarında yaşayanların da, eşit ölçüde taşıyamayacakları kadar ağır bir felaketti; ve genellikle iş dünyasının en düzensiz ve belirsiz olduğu zamanlarda kârlarını en yükseğe çıkartan dünyanın ticaret merkezlerindeki de zenginleşti.⁴

Genellikle daha sade bir dille ifade edilen bu görüş, (daha sonraki tarihçiler

bunu anlamakta güçlük çekse de) dönemin gözlemcileri tarafından da yaygın biçimde paylaşılıyordu. Tarihçilerin anlamakta güçlük çekmelerinin nedeni, kapitalist bir ekonominin temel ritmini oluşturan ticaret döngüsünün 1873 ile 1890'ların ortası arasındaki dönemde bazı çok vahim çöküntüler yarattığı kesin olmasına karşın, dünya üretiminin durgunluğa girmek bir yana, çarpıcı bir biçimde artmaya devam etmiş olmasıdır. 1870-1890'lar arasında demir üretimi, beş ana üretici ülkede yaklaşık iki katına (11 milyondan 23 milyon tona); bir bütün olarak endüstrileşmenin şimdi en uygun göstergesi haline gelen çelik üretimi de yaklaşık yirmi katına (yarım milyondan 11 milyon tona) çıktı. Uluslararası ticaret, öncesinden daha az baş döndürücü olduğu kabul edilmekle birlikte, etkileyici bir hızla artmaya devam etti. Bunlar, tam da Amerika'nın ve Almanya'nın endüstrileşmiş ekonomilerinin dev adımlarla ilerlediği on yıllardı; ayrıca, endüstri devrimi İsveç ve Rusya gibi yeni ülkelere yayıldı. Dünya ekonomisiyle yeni bütünleşmiş olan birkaç denizaşırı ülkede, daha önce görülmeyen ekonomik bir patlama yaşandı (Geçerken belirtelim, böylelikle 1980'lerdekine çok benzer –hatta borçlu ülkelerin adları bile neredeyse aynıdır– uluslararası bir borç krizinin temellerini hazırladılar). Arjantin'deki demiryolu uzunluğunun beş yılda iki katına çıkmasından ve hem Arjantin'e hem de Brezilya'ya yılda yaklaşık 200.000 göçmen gelmesinden de anlaşılacağı gibi, Latin Amerika'daki yabancı yatırımlar 1880'lerde baş döndürücü bir yüksekliğe ulaştı. Böylesi çarpıcı bir üretken büyüme dönemi 'Büyük Bunalım' olarak adlandırılabilir mi?

Tarihçiler bundan şüphe etseler de, dönemin insanları etmiyordu. Peki, bu akıllı, bilgili ve kaygılı İngilizler, Fransızlar, Almanlar ve Amerikalılar topluca hayal mi görüyorlardı? Kıyamet haberciliği yapan kimi yorumlar o dönemde de aşırı bulunmuş olabilirse de, insanların hayal gördüklerini söylemek saçma olur. Mr Wells'in, eskiden olduğu gibi dışarıdaki değil de içerideki barbarların birleşerek, mevcut toplum örgütlünmesine, hatta uygarlığın kalıcılığına yönelik bir tehdit oluşturdukları duygusunu "bütün düşünce sahibi ve muhafazakâr kişiler"i paylaştığı söylenebilir.⁵ Yine de, kapitalizmin aşılması olanaksız kendi iç çelişkileriyle çökmesini (ekonomik bunalım çağı da bunu ispatlar gibi görünüyordu) bekleyen gittikçe büyüyen sosyalist bir kitle dışında da bu görüşte olanlar vardı. Bu genel ekonomik, dolayısıyla toplumsal rahatsızlık duygusu göz önüne alınmadan, 1880'lerin edebiyatında ve felsefesinde var olan karamsarlığı (bkz: s. 280-81) tam olarak anlamak mümkündür değildir.

İktisatçılara ve işadamlarına gelince, iktisat kuramının müstakbel mürsidi Alfred Marshall'ın 1888'de ifade ettiği gibi, "fiyat bunalımı, faiz bunalımı

ve kâr bunalımı”nın uzaması felaket tellalı olmayanları bile kaygılandır-maktaydı.⁶ Kısacası, 1870’lerde yaşanan şiddetli bunalımdan sonra (bkz: *Sermaye Çağı*, 2. Bölüm), söz konusu olan üretim değil, onun kârlılığıydı.

Kârlarda ortaya çıkan bu gerilemenin en göze çarpan kurbanı tarımdı; gerçekten de ekonomideki bunalımı en yoğun hisseden sektörler tarım-daydı ve tarımda yaşanan hoşnutsuzlukların, dolaysız ve uzun erimli top-lumsal ve siyasal sonuçları oldu. Önceki on yıllarda muazzam artış gösteren tarımsal üretim (bkz: *Sermaye Çağı*, 10. Bölüm), o güne dek yoğun dış rekabet karşısında yüksek ulaşım maliyetleriyle korunan dünya pazarlarını adeta istila etti. Bu gelişmenin, tarım ürünlerinin fiyatları açısından hem Avrupa tarımında hem de denizaşırı ihracat ekonomilerinde çarpıcı so-nuçları oldu. 1894’te buğdayın fiyatı, 1867’dekinin üçte birinden biraz daha fazlaydı yalnızca. Dükkân sahipleri için adeta bir ikramiye olan bu durum, (tek istisna olarak Britanya dışında) endüstrileşmiş ülkelerde çalışan erkeklerin halen yüzde 40-50’sini, diğerlerinde neredeyse yüzde 90’ını oluşturan çiftçiler ve tarım işçileri açısından tam bir felaketti. Bazı bölgelerde (örneğin Fransa’da 1872’den sonra ortaya çıkan ve 1875-1879 arasında şarap üretiminin üçte iki oranında azalmasına yol açan filoksera hastalığında olduğu gibi) aynı döneme denk gelen tesadüfi fela-ketler bu durumu daha da kötüleştirdi. Bunalımın yaşandığı on yıllar, dünya pazarına girmiş bir ülkede çiftçi olmak için iyi bir zaman değildi. 1891-1892’de Rusya’da olduğu gibi açlıktan ölümleri bir yana koyacak olursak, tarımcıların tepkisi, ülkelerinin zenginliğine ve siyasal yapısına bağlı olarak seçim tahriklerinden ayaklanmaya dek uzanıyordu (1890’larda ABD’yi saran popülizmin canevi, Kansas ve Nebraska’daki buğday tarlalarıydı). 1879-1894 arasında İrlanda, İspanya, Sicilya ve Ro-manya’da köylü ayaklanmaları ya da böyle değerlendirilebilecek tahrikler oldu. Artık böyle bir şey var olmadığından köylülükten kaygı duyması gerekmeyen (Britanya gibi) ülkelerde ziraat iyiden iyiye köreltildi: Burada, buğday ekilen arazilerin üçte ikisi 1875-1895 arasında ortadan kalktı. Danimarka gibi bazı ülkeler, kârlı hayvan ürünlerine geçiş yaparak tarım-larını modernleştirdiler. Almanya, özellikle de Fransa ve Amerika gibi kimi yönetimler, fiyatların yüksek kalmasını sağlayan gümrük tarifesi uygulamasını yeğlediler.

Buna karşılık, en yaygın siyasal olmayan iki tepki biçimi, topraksızlarla toprak sahibi yoksulların gerçekleştirdiği toplu göç ile sürdürülebilir mülklere sahip köylüler tarafından gerçekleştirilen kooperatifleşmeydi. 1880’ler, eskiden beri göç veren ülkelerin (Büyük Kıtık’tan sonraki on yılda göç veren İrlanda’yı katmazsak) şimdiye kadarki en yüksek denizaşırı

göç oranına ulaşmalarına (bkz: *Sermaye Çağı*, 8. Bölüm, V) ve İtalya, İspanya ve Avusturya-Macaristan gibi ülkelerden (onları daha sonra Rusya ve Balkanlar izleyecekti) gerçek anlamda toplu göçün başlamasına tanık oldu.* Bu, toplumsal baskıyı ayaklanma ya da devrim seviyesinin altında tutan bir güvenlik subabı işlevi gördü. Kooperatiflere gelince, küçük köylüler bu sayede mütevazı krediler buldular (1908'de Almanya'daki bütün bağımsız ziraatçıların yarısından fazlası, kırsal alanda faaliyet gösteren bu tür –1870'lerde Catholic Raiffeisen'in öncülük ettiği– mini bankalara bağlıydı). Bu arada çeşitli ülkelerde (özellikle mandıra ürünlerinde ve Danimarka'da konservecilikte) tarım ürünlerinin toplu alımını, toplu pazarlamasını ve toplu işlemlerini yapan kurumların sayısında artış oldu. Sendikaları yasallaştırmak için hazırlanan bir kanunun Fransız çiftçiler tarafından kendi amaçları için gaspedildiği 1884'ten on yıl sonra, 400.000 çiftçi bu tür 2000 *syndicat* içinde yer aldı.⁷ 1900'de çoğunluğu Middle West'te olmak üzere ABD'de mandıra ürünleri üreten kooperatiflerin sayısı 1600'ü bulurken, Yeni Zelanda'da mandıracılık çiftçi kooperatiflerinin sıkı denetimi altındaydı.

İş dünyasının da kendine özgü sorunları vardı. Fiyat artışının ('enflasyon') ekonomik bir felaket olduğu inancıyla beyni yıkanmış [bizimki gibi] bir çağın, ondokuzuncu yüzyıl işadamlarının fiyatların düşmesinden daha çok kaygı duyduklarını anlaması pek kolay olmayacaktır (Genelinde deflasyonist eğilim gösteren bir yüzyılda hiçbir dönem, Britanya'da fiyatların yüzde 40 oranında düştüğü 1873-1896 döneminden daha deflasyonist olmamıştı). Çünkü, makul sınırlarda bir enflasyon, evi uzun vadeli ipotek altında bulunan her ev sahibinin bildiği gibi, yalnızca borçlular için iyi olmakla kalmaz, fakat daha düşük maliyetlerle üretilen ürünler satış aşamasına gelindiğinde daha yüksek fiyattan satıldıkları için kâr oranlarında otomatik bir artış da sağlar. Oysa, tersine deflasyon kâr oranlarını azaltır. Pazarda büyük bir genişleme, bu kaybı fazlasıyla telafi edebilirdi, ancak pazar gerçekte yeterince hızlı büyümedi. Bunun nedeni, kısmen (en azından fabrika kârlı bir şekilde işletilecekse) yeni endüstri teknolojisinin ürün miktarında büyük artışları hem mümkün hem de gerekli kılması; kısmen de rakip üreticilerin ve endüstrileşmiş ekonomilerin sayısının büyümesi, böylece mevcut toplam kapasitenin muazzam biçimde artması ve kısmen de tüketici malları için toplu bir pazarın yavaş gelişmesiydi. Hatta, yeni ve gelişkin kapasitenin, ürünün daha etkili kullanımının ve talepteki değişimin yarattığı bileşim, sermaye malları açısından daha

* 1880'lerden önce Güney Avrupa'nın önemli oranda dış göç veren tek bölgesi Portekiz'di.

zorlayıcı oldu: 1871-5 ile 1894-8 arasında demirin fiyatı yüzde 50 düştü.

Bir diğer güçlük de şuydu: Firmalar önemli miktarda eskimiş veya eskimeye yüz tutmuş tesisin ve teçhizatın ya da kârların düşük olduğu bir sırada kendilerini beklenenden daha yavaş amorti eden yeni ve pahalı tesisin ve donanımın yükünü taşıırken, –bazı istisnalar olmakla birlikte– ücretlerin orantılı olarak düşürülememesi ya da düşürülmemesi nedeniyle firmaların üretim maliyetleri kısa vadede fiyatlardan daha sabitti. Gümüşün fiyatında ve altınla değişim oranında ortaya çıkan tedrici, ancak kısa vadede dalgalı ve öngörülemez düşüş, dünyanın bazı yerlerinde durumu daha da içinden çıkılmaz hale getirdi. 1872'den önce, uzun yıllar boyunca olduğu gibi, her ikisi de istikrarlı olduğu sürece, dünya para sisteminin temelini oluşturan değerli metallerle hesaplanan uluslararası ödemeler kolayca yapılabiliyordu.* Altınla gümüş arasındaki değişim oranı istikrarsızlaşınca, paraları farklı değerli metallere bağlı olanlar arasındaki ticari işlemler oldukça zorlaştı.

Fiyatlarda, kârlarda ve faizlerde yaşanan çöküntü konusunda ne yapılabiliirdi? 'Bi-metalizm**' üzerine yapılan dönemin büyük ve bugün unutulmuş tartışmalarının da gösterdiği gibi, bir çeşit tersine monetarizm, fiyatlardaki düşüşü, esas olarak (altınla sabit bir pariteye sahip sterlin –yani altının egemenliği– aracılığıyla) dünya ödemeler sisteminin giderek tek temeli haline gelen altın arzında dünya genelinde ortaya çıkan daralmaya bağlayan pek çok kişiye bir çözüm olarak görüldü. Özellikle Amerika'da bulunan ve halen de var olan muazzam miktardaki altına ve gümüşe dayanan bir sistemde fiyatlar parasal enflasyon yüzünden elbette artacaktı. Rocky Dağları'ndaki madencileri bir yana koyacak olursak, özellikle dardaki bozkır çiftçilerine çekici gelen parasal enflasyon, Amerikan popülist hareketlerinin önemli bir ilkesi haline geldi ve altın haç üzerinde çarmıha gerilmiş insanlık manzarası, büyük halk savunucusu William Jennings Bryan'ın (1860-1925) retoriğine esin kaynağı oldu. İncilin lafzi hakikati ve doğal olarak Charles Darwin'in öğretilerinin öğretilmesine son verilmesi gibi diğer gözde davalarında olduğu gibi, Bryan burada da kaybedenleri destekledi. Dünya kapitalizminin merkez ülkelerinde bankacılık kesiminin, büyük iş çevrelerinin ve hükümetlerin, Bryan'ın Yaratılış Kitabı'nı kabul ettiği gibi benimsedikleri sabit altın paritesini terk etmeye niyetleri yoktu. Herhalükârdâ, esas olarak gümüşe bağlı olan ülkeler, Meksika, Çin ve Hindistan gibi hesaba dahi alınmayan ülkelerdi.

* Kabaca 15 birim gümüş, 1 birim altına eşitti.

** Dünya para sisteminin tek bir değerli madene bağlanması –en.

Hükümetler, ithal malların rekabetine karşı yerli üreticilerin korunması için kendilerini sıkıştıran önemli çıkar gruplarını ve seçmen kitlesine kulak verme eğilimindeydi. Çünkü bunların arasında, (bekleneceği gibi) yalnızca muazzam bir blok oluşturan tarıncılar değil, hiç olmazsa yabancı rakipleri dışarıda tutarak 'aşırı üretim'i en aza indirmeye çalışan yerli sanayicilerin önemli bir kesimi de bulunmaktaydı. Büyük Bunalım, en azından mal ticareti konusunda uzun ekonomik liberalizm çağını (krş: *Sermaye Çağı*, 2. Bölüm) sona erdirdi.* 1870'lerin sonlarında Almanya ve İtalya ile (tekstilde) başlayan koruyucu tarife uygulaması, 1890'ların başlarında Fransa'da (1892) Mline'nin ve ABD'de (1890) McKinley'in adlarıyla özdeşleşen cezai tarife uygulamasıyla doruğa çıkarak uluslararası ekonomi sahnesinin kalıcı bir parçası halini aldı.**

Belli başlı endüstrileşmiş ülkeler arasında (zaman zaman korumacılık yanlısı ülkelerden gelen güçlü meydan okumalara rağmen) bir tek Britanya serbest ticarete bağlı kaldı. Geniş bir köylü kitlesinin, dolayısıyla korumacılıktan yana büyük bir seçmen kitlesinin bulunmaması bir yana, Britanya'nın bu tutumunun nedenleri çok açıktı. Britanya, o zamanlar en büyük endüstri ürünleri ihracatçısıydı ve yüzyıl içerisinde ihracatçı niteliği, (Belçika, İsviçre, Danimarka ve Hollanda gibi) kendisinden çok daha küçük bazı gelişmiş ekonomilere değilse bile başlıca rakiplerine göre daha da belirginleşti (En yüksek noktasına 1870'ler ve 1880'lerde ulaştı). Tartışmasız en büyük sermaye, 'görünmez' mali ve ticari hizmetler ve ulaştırma hizmetleri ihraç eden ülke konumundaydı. Gerçekten de, İngiliz endüstrisi yabancı rekabetin gölgesini üzerinde hissettikçe, City of London*** ve İngiliz gemiciliği dünya ekonomisi için daha önce olmadığı kadar merkezi bir nitelik kazandı. Öte yandan Britanya (çoğu zaman unutulmasına karşın) temel ihraç mallarında dünyanın en büyük çıkış kapısıydı ve şekerka-mışından yapılmış şeker, çay ve buğday gibi bazı ürünlerde dünya pazarına yön vermekteydi; hatta oluşturduğu bile söylenebilirdi (1880'de toplam

* Bir fark aranacaksa, sermayenin, mali işlemlerin ve emeğin serbest dolaşımı daha belirginleşti.

** 1914 yılında Avrupa'da ortalama gümrük tarifesi oranları⁸:

	%		%
Birleşik Krallık	0	Avusturya-Macaristan, İtalya	18
Hollanda	4	Fransa, İsveç	20
İsviçre, Belçika	9	Rusya	38
Almanya	13	İspanya	41
Danimarka	14	ABD (1913)	30*

* Yüzde 49.5'ten (1890), yüzde 39.9'dan (1894), yüzde 57'den (1897) ve yüzde 38'den (1909) aşağı.

*** Londra'nın iş merkezi. Wall Street gibi --en.

uluslararası ticaretin yarısını İngiltere gerçekleştirdi). İngilizler, 1881 yılında tüm dünyada ihraç edilen etin yaklaşık yarısını ve diğer ülkelerden çok daha fazla yün ve pamuk satın aldı (Avrupa'nın ithalatının yüzde 55'i).⁹ Gerçekten de, Britanya Bunalım döneminde kendi gıda üretiminin azalmasına izin verdiğinden, ithalat eğilimi olağanüstü arttı. 1905-1909 arasında tükettiği tahılın yüzde 56'sını ithal etmekle kalmadı, bu rakam peynirde yüzde 76'yı ve yumurtada yüzde 68'i buldu.¹⁰

Sonuç olarak, denizaşırı ülkelerdeki temel mallar üreticilerine ürünlerini İngiliz mamul mallarıyla değiştirme olanağı verdiğinden, böylece Birleşik Krallık ile (İngilizlerin ekonomik gücünün esas olarak üzerine dayandığı) az gelişmiş dünya arasındaki ortakyaşam ilişkisini pekiştirdiğinden, serbest ticaret kaçınılmaz görünüyordu. İngiliz güneş sisteminde ekonomik gezegenler olmak fazlasıyla işlerine geldiğinden Arjantinli ve Uruguaylı *estancieorolar*, Avustralyalı yün üreticileri ve Danimarkalı çiftçilerin, yerli imalatı özendirmekte hiçbir çıkarları yoktu. Bu durumun Britanya'ya hatırı sayılır bir maliyeti oldu. Gördüğümüz gibi, serbest ticaret, İngiliz tarımının, kendi başına yüzemiyorsa boğulmasına göz yumulmasına hazır olunduğu anlamına geliyordu. Britanya, –bu tür partilerin korumacılık yönündeki eski taahhütlerine rağmen– Muhafazakâr devlet adamlarının bile tarımdan yüz çevirmeye hazır olduğu tek ülkeydi. Ancak, bu özverinin çok da ağır olmadığını kabul etmek gerekir; çünkü, aşırı zengin ve siyasal olarak hâlâ belirleyici olan toprak sahiplerinin mali durumu, tarlalardan olduğu kadar, kentlerdeki mülklerden ve yatırım tahvillerinden elde edilen gelire dayanmaktaydı artık. Bu, korumacılık yanlılarının korktuğu gibi, aynı zamanda İngiliz endüstrisinin de feda edilmeye hazır olunduğu anlamına gelmiyor muydu? 1980'lerin endüstrisizleşen [deendüstrilizasyon] Britanyası'nın yüzyıl öncesine bakıldığında, bu korkuda gerçekçi bir yan olduğu görülür. Ancak, kapitalizmin varlık sebebi belli ürünleri üretmek değil, her şeyden önce para kazanmaktır. İngiliz siyasi yapısında Londra'nın [City of London] görüşlerinin, taşradaki sanayicilerin görüşlerinden çok daha fazla hesaba katıldığı çoktandır açık olmakla birlikte, o sırada endüstri kesiminin çıkarlarıyla City'nin çıkarları uyuşmaz görünmüyordu. Böylece Britanya ekonomik liberalizme bağlılığını korurken,* korumacı politikalar uygulayan ülkelere hem kendi iç pazarlarını denetleme özgürlüğü verdi, hem de ihracatlarını artırmaları için onlara geniş bir faaliyet alanı tanıdı.

* Sınırsız göç konusu dışında; çünkü, bu ülke, 1905'te yabancıların (Yahudilerin) kitleler halinde akını karşısında ayrıncı yasalar çıkartan ilk ülkelerden biriydi.

Uluslararası korumacılığın bu yeniden canlanmasının etkileri, başka bir deyişle, kapitalist dünya ekonomisinin yaşadığı bu garip şizofreni, iktisatçıları ve tarihçileri hep düşündürmüştür. Ondokuzuncu yüzyılda bu dünya ekonomisinin merkezinin temel yapı taşlarını 'ulusal ekonomiler' –İngiliz, Alman, Amerikan vs.– oluşturmaktaydı. Buna karşılık, Adam Smith'in büyük eserinin –*Ulusların Zenginliği* (1776)– programatik başlığına rağmen, liberal kapitalizm kuramında bir birim olarak 'ulus'un yeri açık değildi. Liberal kapitalizmin temel yapı taşları, –indirgenemez atomları olarak– kazancı azamileştirme veya zararı asgarileştirme zorunluluğu altında hareket eden birey ya da (hakkında fazla bir şey söylenmemiş olan) 'firma'ydı. Bunlar, sınırları yeryüzü olan bir 'piyasa'nın içinde faaliyet göstermekteydi. Liberalizm, burjuvazinin anarşizmiydi ve (devrimci anarşizmde olduğu gibi) burada da devlete yer yoktu; ya da daha ziyade devlet, ekonomide 'piyasa'nın özerk ve kendi kendine işleyişine müdahale eden bir etken olarak bulunmaktaydı yalnızca.

Bu görüş, bir bakıma tümüyle anlamsız değildi. Bir yandan, böyle bir ekonominin işlemlerini ve büyümesini sağlayan şeyin, onun temel parçacıklarının kararları olduğunu varsaymak, –özellikle de yüzyıl ortasında ekonomilerin liberalleştirilmesinden sonra (*Sermaye Çağı*, 2. Bölüm)– mantıklı görünüyordu. Diğer yandansa, kapitalist ekonomi küreseldi ve başka türlü olamazdı. Etkinliğini gezegenin çok daha uzak bölgelerine yaydığı ve her yeri derinden dönüştürdüğü ondokuzuncu yüzyılda bu niteliği daha da sağlamlaştı. Ayrıca, işlevlerini en iyi üretim faktörlerinin serbest hareketine hiçbir şeyin karışmadığı yerde yerine getirdiğinden, bu ekonomi hiçbir sınır tanımıyordu. O yüzden, yalnızca uygulamada değil kuramda da uluslararasıydı. Ekonominin azami büyümesini sağlayacak uluslararası bir işbölümü, kuramcılarının ülküsüydü. Ölçütü küreseldi: Norveç'te muz üretmeye kalkmak anlamsızdı, çünkü Honduras'ta bu iş çok daha ucuza yapılabilirdi. Yerel ya da bölgesel karşıt savları reddettiler. Yalın haliyle liberal iktisat kuramı, dünya genelinde elverişli sonuçlar yarattığının gösterilmesi kaydıyla, varsayımlarından türeyecek en uç, hatta saçma sonuçları bile kabul etmek durumundaydı. Dünyadaki endüstriyel üretimin tamamının (saat üretiminin yüzde 80'inin İsviçre'nin küçük bir kısmında toplanması gibi)¹¹ Madagaskar'da toplanması ya da Fransa'nın nüfusunun tamamının (Norveçlilerin büyük bir kısmının ABD'ye göç etmesi gibi)* Sibiryaya aktarılması gerektiği gösterilebilseydi, bu gelişmelere karşı ileri sürülebilecek hiçbir ekonomik sav bulunamazdı.

* 1820-1975 arasında ABD'ye göç eden Norveçlilerin sayısı –yaklaşık 855.000–, Norveç'in 1820'deki toplam nüfusuna neredeyse eşitti.

Yüzyılın ortalarında dünya endüstrisi üzerindeki İngiliz tekelinin ya da 1841-1911 arasında nüfusunun yaklaşık yarısını yitiren İrlanda'nın demografik yapısının ekonomik açıdan yanlış olduğunu kim gösterilebilirdi? Liberal iktisat kuramının tanıdığı tek denge, dünya ölçeğindeki dengeydi.

Ancak, uygulamada bu model yetersizdi. Gelişen kapitalist dünya ekonomisi, akışkan olduğu kadar, katı blokların da bir toplamıdır. Bu blokları oluşturan 'ulusal ekonomiler'in –yani devletlerin sınırlarıyla tanımlanan ekonomilerin– kökenleri ve bunları temel alan –esas olarak Almanya'daki kuramcılar tarafından geliştirilmiş olan– iktisat kuramının kuramsal sınırları ne olursa olsun, ulusal ekonomi diye bir şey vardı, çünkü ulus devletler vardı. Belçika, (1815'ten önce olduğu gibi) Fransa'nın ya da (1815-1830 arasında olduğu gibi) birleşik Hollanda'nın parçası olarak kalsaydı, muhtemelen kimse onun Avrupa kıtasındaki ilk endüstrileşen ülke olduğunu düşünmeyecekti. Halbuki Belçika devlet olduktan sonra, hem ekonomik politikası hem de yurttaşlarının ekonomik etkinliklerinin siyasi boyutu bu olgu tarafından belirlendi. Özünde kozmopolit olan, dolayısıyla (etkin oldukları ölçüde) ulusal sınırlamalara takılmayan uluslararası maliye gibi ekonomik etkinliklerin o gün olduğu gibi bugün de var olduğu kuşkusuz doğrudur. Ancak, bu tür ulus ötesi girişimler bile kendilerini önemli bir ulusal ekonomiye bağlamaya dikkat ettiler. Örneğin ticari bankacılık yapan çoğunluğu Alman aileler, 1860'tan sonra yönetim merkezlerini Paris'ten Londra'ya taşımaya başladılar. Büyük bankacılık kuruluşları arasında en uluslararası niteliğe sahip olan Rothschildler, büyük bir devletin başkentinde faaliyet gösterdikleri ölçüde geliştiler, yoksa eridiler: Londralı, Parisli ve Viyanalı Rothschildler büyük bir güç olarak kalırken, Napolili ve Frankfurtlu (firma Berlin'e taşınmayı reddetmişti) Rothschildler bunu başaramadı. Almanya'nın birleşmesinden sonra Frankfurt da artık yeterli gelmedi.

Doğal olarak bu gözlemler, esas olarak dünyanın 'gelişmiş' kısmı, yani endüstrileşen ekonomilerini rekabete karşı koruyabilen devletler için geçerlidir; dünyanın, ekonomileri siyasi ve ekonomik olarak 'gelişmiş' merkeze bağımlı olan kısmı için değil. Ekonomileri hakkındaki kararları sömürgeci bir devlet aldığından veya emperyal bir ekonomi bunları bir muz ya da kahve cumhuriyetine dönüştürebildiğinden, bu tür bölgelerin seçme şansı yoktu. Ya da merkezdeki devletlerin oluşturduğu bir dünya pazarına birincil mallar sağlayan uzmanlaşmış üreticilere dönüşmek yeterince kazançlı bir iş olduğundan, bu tür ekonomiler alternatif gelişme yollarına genellikle pek ilgi duymadılar. Dünyanın periferisinde (varlığından söz edilebilirse) 'ulusal ekonomi'nin farklı işlevleri vardı.

Fakat, gelişmiş dünya 'ulusal ekonomiler'in toplamından ibaret değildi. Endüstrileşme ve Bunalım, onları bir grup *rakip* ekonomi haline getirdi: Birinin kazancı diğerlerinin konumunu tehdit ediyordu. Yalnızca firmalar değil, uluslar da rekabet halindeydi. Almanların ekonomik istilasını anlatan yayınlar –E. E. Williams'ın *Made in Germany (Alman Yapımı)* (1896)¹³ veya Fred Mackenzie'nin *American Invaders (Amerikan İstilacılar)* (1902)–, İngiliz okurların tüylerini diken diken ediyordu (Oysa babaları, yabancıların teknik açıdan –haklı– üstünlüğü karşısında istiflerini bozmamıştı). Korumacılık, uluslararası ekonomik rekabet halinin ifadesiydi.

Bunun etkisi ne oldu? Ulus devlet ekonomilerini siyasi tahkimatlarla yabancılar karşı korumaya çalışan aşırı genel bir korumacılığın, büyüyen dünya ekonomisine zarar verdiğini kanıtlanmış bir gerçek sayabiliriz. Bu, iki dünya savaşı arasında kendini yeterince belli edecekti. Bununla birlikte, 1880-1914 döneminde korumacılık ne geneldi ne de (kimi istisnalar dışında) yasaklayıcıydı, gördüğümüz gibi mal ticaretiyle sınırlıydı, emeğin [uluslararası] hareketini ve uluslararası mali işlemleri etkilemedi. Tarım alanında korumacılık, bir bütün olarak Fransa'da yürürlükteydi, İtalya'da başarılı olamadı ve bunun sonucunda toplu bir göç yaşandı. Almanya'daysa tarım kesimini önemli ölçüde korudu.¹⁴ Endüstrideki korumacılık, bütün olarak alındığında, ulusal endüstrileri kendi ülkelerindeki hızla büyüyen iç pazarlara yönelmeye özendirerek, dünyanın endüstriyel temelini genişlemesine katkıda bulundu. Sonuçta, 1880-1914 arasında dünya üretim ve ticaret hacmindeki büyümenin, serbest ticaret döneminden belirgin biçimde daha yüksek olduğu görüldü.¹⁵ 1914'te merkezdeki ya da 'gelişmiş' dünyadaki endüstriyel üretimin, kırk yıl öncesi-nden biraz daha az eşitsiz bir dağılım gösterdiği kesindi. 1870'te dört büyük endüstrileşmiş devlet, dünyadaki toplam mamul mal üretiminin yaklaşık yüzde 80'ini gerçekleştirirken, 1913'te beş kat daha büyük olan üretimin yüzde 72'sini gerçekleştirdi.¹⁶ Korumacılığın bunda ne ölçüde katkısı olduğu tartışmaya açık olsa da, büyümeyi geciktirmenin mümkün olmadığı görülmektedir.

Bununla beraber, korumacılık, endişeli üreticinin Bunalıma karşı gösterdiği içgüdüsel bir siyasi tepki olmakla birlikte, kapitalizmin kendi sorunlarına karşı verdiği en önemli ekonomik yanıt değildi. Bu yanıt, ekonomik yoğunlaşmayla iş yaşamının ussallaştırılmasının bir bileşimi ya da (günümüzde dünya çapında üslupları ve tarzları belirlemeye başlayan) Amerikan terminolojisiyle 'tröstler' ve 'bilimsel iş idaresi'ydi. Her ikisi de, rekabet ve fiyatların düşmesi sonucu daralan kâr marjlarını genişletmeye yönelik girişimlerdi.

Ekonomik yoğunlaşma, tam anlamıyla tekelcilikle, yani piyasanın tek bir işletme tarafından ya da daha yaygın anlamıyla, piyasanın bir avuç egemen firma tarafından denetlenmesiyle (oligopol) karıştırılmamalıdır. Halkın tepkisini çeken çarpıcı yoğunlaşma örnekleri, serbest girişim kuramına göre, tüketicinin yararına birbirlerini boğazlıyor olması gereken firmalar arasında piyasayı kontrol etmek için yapılan anlaşmaların veya birleşmelerin yarattığı bu tür örneklerdir. Etkisi şüpheli Sherman Anti-Tröst Yasası (1890) gibi tekelciliği önlemeye yönelik yasaların çıkarılmasına yol açan Amerikan 'tröstleri' ve devlet tarafından kayırılan—esas olarak ağır endüstri alanındaki— Alman 'birlikler'i ya da 'karteller'i, bu türdendi. Bölgedeki kömür üretiminin yüzde 90'ını kontrol eden Rhine-Westphalian Coal Syndicate (1893) veya 1880'de ABD'de artılan petrolün yüzde 90-95'ini kontrol eden Standart Oil Company kesinlikle birer tekeldi. Amerikan çelik üretiminin yüzde 63'ünü elinde bulunduran 'milyar dolarlık tröst' Trust of United States Steel (1901) de aslında öyleydi. Sınırsız rekabetten, "daha önce tek başına faaliyet gösteren birkaç kapitalistin birleşmesi"ne¹⁷ doğru bir eğilimin, Büyük Bunalım sırasında iyice belirginleştiği ve bunun yeni küresel gelişme döneminde de devam ettiği açıktır. Ağır endüstride, hızla büyüyen silah sektörü (bkz: sayfa 331-32) gibi devletin vereceği siparişlere bağımlı endüstrilerde, petrol ve elektrik gibi devrimci nitelikte yeni enerji biçimlerinin üretimini ve dağıtımını yapan endüstrilerde, ulaşırmada ve sabun, tütün gibi toplu tüketim mallarında tekelci ya da oligopolcü bir yapıya doğru bir eğilim olduğu yadsınamaz.

Buna karşın, piyasanın denetlenmesi ve rekabetin ortadan kaldırılması, daha genel bir kapitalist yoğunlaşma sürecinin yalnızca bir yönüydü ve evrensel olmadığı gibi geri döndürülemez de değildi: 1914'te Amerikan petrol ve çelik endüstrilerinde, on yıl öncesinden daha fazla rekabet vardı. Bu bakımdan, 1900'lerde açıkça kapitalizmin yeni bir aşaması, 'tekelci kapitalizm' olarak görülen bir şeyden 1914'te söz etmek hatalı olacaktır. Yine de, birleşmenin piyasa rekabeti pahasına, iş ortaklıklarının özel firmalar pahasına, büyük yatırımların ve büyük girişimlerin daha küçükleri pahasına geliştiği ve bu yoğunlaşmanın oligopole doğru bir eğilime işaret ettiği kabul edildiği sürece—ki kabul edilmelidir—, buna ne ad verdiğimiz ('korporatif kapitalizm', 'örgütlü kapitalizm' vs.) pek önemli değildir. Eski moda küçük ve orta ölçekli rekabetçi girişimin İngiltere gibi güçlü bir kalesinde bile bu durum açıkça görülmekteydi. 1880'den itibaren dağıtım örüntüsünde devrimci bir dönüşüm gerçekleşti. 'Bakkal' ve 'kasap', artık küçük dükkân sahibini değil, yüzlerce şubesi bulunan

ulusal çapta ya da uluslararası bir firmayı ifade etmekteydi. Bankacılık alanında, ulus genelinde şubeleri bulunan bir avuç dev anonim şirket bankası, büyük bir hızla daha küçüklerin yerini aldı: Lloyds Bank, 164 küçük bankayı yuttu. Daha önce belirtildiği gibi, 1900'den sonra eski moda –ya da herhangi bir– İngiliz ‘taşra bankası tarihsel bir garabet’ hâlini almıştı.

Ekonomik yoğunlaşma gibi ‘bilimsel iş idaresi’ de (bu terim ancak 1910’larda kullanılmaya başlandı), Büyük Bunalımın ürünüydü. Kurucusu ve havarisi F. W. Taylor (1856-1915), fikirlerini, 1880’de sorunlarla dolu Amerikan çelik endüstrisi bağlamında geliştirmeye başladı. Bunun batıdan Avrupa’ya yansımaları 1890’larda gerçekleşti. Firmaların büyümesinin ve karmaşıklaşmasının yanı sıra, Bunalım sırasında kârlar üzerinde oluşan baskı, geleneksel, ampirik veya deneye dayalı iş idaresinin, özellikle üretim yöntemlerinin artık yetersiz kaldığını gösterdi. Böylece, kârı en fazlaya çıkarmayı amaçlayan büyük girişimlerin denetlenmesinde, izlenmesinde ve programlanmasında daha ussal veya ‘bilimsel’ yollara ihtiyaç duyuldu. ‘Taylorizm’in bütün çabasını doğrudan üzerinde topladığı ve kamuoyunun gözünde ‘bilimsel iş idaresi’yle özdeşleşecek olan görev, işçilerden daha fazla ne kadar iş çıkartılacağıyla ilgiliydi. Bu hedefe ulaşmak için belli başlı üç yöntem kullanıldı: (1) Her işçiyi çalışma grubundan ayırmak ve emek sürecinin denetimini ondan veya grubundan alıp (2) her işlemi, zamana göre tanımlanan bileşenlerinin ayrıntılı, sistemli analizi ışığında (‘zaman ve hareket çalışması’) işçiye kesin olarak ne yapacağını ve ne miktarda üreteceğini söyleyen idarenin temsilcilerine vermek; (3) işçiyi daha fazla üretmeye özendirmek için değişik ücret sistemleri hazırlamak. Bu tür ürüne göre ücret sistemleri çok geniş bir alanda uygulanma olanağı bulmakla birlikte, aslında (düz anlamıyla) Taylorizm, 1914’ten önce Avrupa’da –hatta ABD’de bile– gerçek anlamda bir ilerleme göstermedi; yalnızca savaştan birkaç yıl önce iş idaresiyle ilgilenen çevrelerde bir slogan olarak tanındı. 1918’den sonra Taylor’un adı, kitle üretimin diğer bir öncüsü olan Henry Ford gibi kapitalistler arasında olduğu gibi (paradoksal olarak) Bolşevik planlamacılar arasında da, üretimi azamileştirmek için makinelerin ve emeğin ussal biçimde kullanılmasını gösteren elverişli bir kısaltma işlevi görecekti.

Buna karşın, 1880-1914 arasında büyük işletmelerin yapısının, atölyeden büroya ve muhasebeye doğru önemli bir gelişme kaydettiği açıkça görülmektedir. Modern şirket organizasyonunun ve işletmesinin ‘görünür eli’, Adam Smith’in anonim piyasasının ‘görünmez eli’nin yerini aldı. Böylelikle yöneticiler, mühendisler ve muhasebeciler, mülk sahibi

işletmecilerin yerini almaya başladı. 'Şirket' veya *Konzern*, bireyin yerini aldı. En azından büyük iş yaşamında tipik bir işadamı, işi kuran ailenin üyesi olmaktan çok maaşlı bir yöneticiydi ve tepesine dikilen, işletmeci bir kapitalistten çok, bir bankacı ya da hissedardı.

İş alanındaki sıkıntılardan kurtulabilmenin üçüncü bir yolu daha vardı: Emperyalizm. Büyük Bunalım ile dünyanın sömürgeci güçler tarafından paylaşılmasının en dinamik evresinin zaman olarak çakışmasına sık sık dikkat çekilmiştir. Bu iki olgu arasındaki ilişki, tarihçiler arasında çok tartışılmaktadır. Yine de, bir sonraki bölümde de görüleceği gibi, bu ilişki basit bir neden-sonuç ilişkisinden daha karmaşıktı. Ancak, üretimin kendine yeni pazarlar araması kadar, sermayenin de daha kârlı yatırım alanları arama yönünde yarattığı baskının –sömürgeci fetihler dahil– yayılcı politikaları teşvik ettiği yadsınamaz. ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan bir görevlinin 1900'de dediği gibi, "Ülkesel [teritoryal] yayılma, ticaretteki genişlemenin yan ürününden başka bir şey değildir."¹⁸ Bu sözlerin sahibi, uluslararası iş ve siyaset dünyasında böyle düşünen tek kişi değildi.

Büyük Bunalımın bir nihai sonucunu ya da yan ürününü daha anmak gerekir. Bu dönem, aynı zamanda büyük toplumsal çalkantıların yaşandığı bir çağdı. Daha önce gördüğümüz gibi, yalnızca tarım ürünlerinin fiyatlarının tepetaklak düşmesinin yarattığı sismik sarsıntılarla allak bullak olan çiftçiler arasında değil, çalışan sınıflar arasında da bir hareketlenme görülüyordu. Büyük Bunalımın, birçok ülkede endüstri kesimindeki çalışan sınıfları neden toplu biçimde harekete geçirdiği ve 1880'lerin sonundan itibaren bazılarında neden kitlesel sosyalist hareketlerin ve emek hareketlerinin doğmasına yol açtığı yeterince açık değildir. Çünkü, tam da çiftçileri otomatik olarak radikalleştiren tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüşler, paradoksal olarak ücretlilerin geçim maliyetlerini belirgin biçimde azalttı ve endüstrileşmiş ülkelerin çoğunda işçilerin maddi yaşam standartlarında tartışmasız bir iyileşme sağladı. Ancak şimdilik modern emek hareketlerinin, aynı zamanda Bunalım döneminin çocuğu olduğunu belirtmekle yetinmemiz gerekiyor. Bu hareketler beşinci bölümde ele alınacaktır.

II

1890'ların ortalarından Büyük Savaş'a kadar dünya ekonomi orkestrası, (o zamana dek olduğu gibi) bunalımın minör tonu yerine, refahın majör tonunda çaldı. İş dünyasındaki yükselişe bağlı olarak yaşanan bolluk, Avrupa kıtasında hâlâ 'güzel çağ' (*belle poque*) olarak bilinen dönemin

arka planını oluşturdu. Kaygıdan *euphorbiaya* geçiş öylesine ani ve çarpıcı oldu ki, vülger iktisatçılar bunu açıklamak için özel dışsal bir güç aramaya koyuldular ve bu *deux ex machine*'ni* Güney Afrika'da keşfedilen büyük altın madenlerinde, batıda son büyük altına hücum hareketinde (Klondike, 1898) ve başka yerlerde buldular. Genel olarak iktisat tarihçileri, temelde parasalcı olan bu tür tezlerden yirminci yüzyılın sonundaki bazı hükümetlere göre daha az etkilenmişlerdir. Ne var ki, yükselişin hızı göz alıcıydı, özellikle keskin görüşlü bir devrimci olan ve Parvus takma adıyla yazan A. L. Helphand (1869-1924), bunun yeni ve uzun bir kapitalist gelişmenin başlangıcı olduğunu belirterek tanıyı hemen koydu. Gerçekten de, Büyük Bunalım ile onu izleyen uzun süreli büyüme dönemi arasındaki karşıtlık, (sonraları Rus iktisatçı Kondratiev'in adıyla anılacak olan) dünya kapitalizminin gelişimindeki 'uzun dalgalar' hakkında ilk spekülasyonların yapılmasına zemin oluşturdu. Bu arada, kapitalizmin geleceğine, hatta yakında çökeceğine ilişkin karamsar tahminlerde bulunanların yanıldığı açıkça görülüyordu. Marksistler arasında, hareketlerinin geleceği açısından bunun ifade ettiği anlam ve Marx'ın öğretilerinin 'gözden geçirilmesi'nin gerekip gerekmediği üzerine ateşli iddialar ileri sürüldü.

İktisat tarihçileri, dikkatlerini çağın iki yönü üzerinde yoğunlaştırma eğiliminde olmuşlardır: Birinci olarak, ekonomik gücün ve inisiyatifin yeniden dağılımı, yani Britanya'nın görece gerileyişiyle ABD'nin ve hepsinden öte Almanya'nın görece –ve mutlak– ilerleyişi; ikinci olarak, uzun ve kısa dönemli dalgalanmalar sorunu; yani, esas olarak düşüş ve yükseliş salınımlarıyla ele aldığımız dönemi neredeyse ortadan ikiye bölen Kondratiev 'uzun dalgası'. Bu sorunlar ilginç olmakla birlikte, dünya ekonomisi açısından ele alındığında geri planda kalır.

İlke olarak, nüfusu 45 milyondan 65 milyona çıkan Almanya'nın ve 50 milyondan 92 milyona yükselen ABD'nin, hem daha küçük, hem de daha az nüfusa sahip olan İngiltere'nin önüne geçmesi aslında bir sürpriz değildir. Ancak bu, endüstri ürünleri ihracatında Almanya'nın ulaştığı zaferin etkisini azaltmaz. Almanya'nın ve ABD'nin ihracatı İngiltere'nin yarısından daha az iken, 1913'e kadarki otuz yılda üstüne çıktı. 'Yarı-endüstrileşmiş' diyebileceğimiz ülkeler –yani, Latin Amerika'daki ekonomik olarak bağımlı olanları da dahil, aslında İngiliz İmparatorluğunun gerçek ya da fiili 'dominyonları'– dışında, Almanlar mamul mal ihracatında İngilizleri geride bıraktı. Endüstrileşmiş dünyada üçüncü sıradaydılar, hatta gelişmemiş dünyadaki payları yüzde 10 artmıştı. İngiltere'nin 1860'larda

* Metinde "a God in the machine" olarak yazılmıştır –en.

‘dünyanın atölyesi’ olarak sahip olduğu olağandışı konumunu sürdürmemesi de yine şaşırtıcı değildir. Hatta ABD 1950’lerin başında üstünlüğünün zirvesindeyken –ve dünya nüfusu içinde İngilizlerin 1860 yılında temsil ettiği oranın üç katını temsil ederken– bile, dünya demir ve çelik üretiminin ancak yüzde 53’ünü, tekstil üretiminin de yüzde 49’unu üretiyordu. Tekrarlamak gerekirse, bu durum akademik yazında çok tartışılan İngiltere’nin ekonomik büyümesinde bir yavaşlamanın ve gerilemenin neden yaşandığı –ya da yaşanıp yaşanmadığı– sorularına kesin bir açıklama getirmez. Önemli olan konu, büyüyen dünya ekonomisi içinde kimin daha çok ya da daha hızlı büyüdüğü değil, bir bütün olarak dünya ekonomisinin dünya ölçeğinde büyümesidir.

Kondratiev ritmine –buna sözcüğün gerçek anlamında ‘döngü’ demek, sorunu geçiştirmek olur– gelince; bu, kapitalist çağda ekonomik büyümenin doğasına ilişkin ya da bu konuda çalışan bazı kişilerin iddia edebileceği gibi herhangi bir dünya ekonomisinin büyümesine ilişkin temel analitik sorular ortaya çıkarmaktadır. Birlikte dönüşümlü olarak yaklaşık yarım yüzyıllık bir ‘dalga’ oluşturan bu garip ekonomik güven ve endişe aşamaları hakkında yaygın olarak kabul edilen bir kuram ne yazık ki yoktur. Bu konuda en fazla bilinen ve en yetkin kuram olan Josef Alois Schumpeter’in (1883-1950) kuramı, her ‘iniş’i bir dizi ekonomik ‘yenilik’in içerdiği kâr potansiyelinin tükenmesine ve her yükselişi, sırası geldiğinde onun da potansiyeli tükenen olan, –tek başına olmamakla beraber– esas olarak teknolojik nitelikli bir dizi yeni yeniliğe bağlamaktadır. Böylelikle, ekonomik büyümenin ‘öncü sektörleri’ olarak hareket eden yeni endüstriler –örneğin birinci endüstri devriminde pamuk, 1840’larda ve sonrasında demiryolları gibi–, dünya ekonomisini geçici olarak saplandırdığı bataktan kurtaran deyim yerindeyse motorlar olmaktadır. 1780’lerden itibaren uzun süreli her yükseliş dönemi, yeni ve teknolojik bakımdan giderek devrimcileşen endüstrilerin doğmasıyla ilişkili olduğundan, bu kuram oldukça ‘akla yatkındır’ (Bu tür küresel ekonomik patlamaların en olağanüstüsü 1970’lerden yaklaşık yirmi beş yıl önce yaşanmıştır). 1890’ların sonlarındaki sıçramada sorun, dönemin yenilikçi endüstrilerinin –genel olarak söylemek gerekirse, kimya ve elektrik, ya da buharla ciddi biçimde rekabete girişmek üzere olan yeni enerji kaynaklarıyla bağlantılı endüstrilerin– henüz dünya ekonomisinin hareketlerine yön verecek yeterlilikte görünmemesidir. Kısacası, yeterince açıklayamayacağımız için Kondratiev dönemlerinin bize fazla bir yardımı olamaz. Bu dönemleştirmeler, bu kitapta konu edilen dönemin bir ‘Kondratiev dalgası’nın düşüşünü ve yükselişini kapsadığını gözlememize olanak sağlamaktadır

sadece; ancak, dünya ekonomisinin bütün modern tarihi bu örüntüyü gösterdiğinden, bu da kendi başına şaşırtıcı değildir.

Bununla birlikte, Kondratiev analizinin dünya ekonomisinin hızla 'küreselleştiği' bir dönemle ilgili olması gereken bir yanı vardır. Bu da, üretim alanında kesintisiz devrimle büyüyen dünya *endüstri* sektörü ile, esas olarak yeni coğrafi üretim kuşaklarının ya da ihracata yönelik üretimde yeni uzmanlaşan alanların fasıllı olarak devreye girmesiyle büyüyen dünya *tarım* üretimi arasındaki ilişkidir. 1910-13 arasında batı dünyasında tüketime sunulan buğday miktarı 1870'lerdekinin yaklaşık iki katıydı. Ancak, bu artışın büyük bölümü birkaç ülkeden (ABD, Kanada, Arjantin ve Avustralya'nın yanı sıra, Avrupa'da Rusya, Romanya ve Macaristan'dan) kaynaklanmaktaydı. Batı Avrupa'nın (Fransa, Almanya, Birleşik Krallık, Belçika, Hollanda ve İskandinavya) tarımsal üretimindeki büyüme, yeni arzın yalnızca yüzde 10-15'ini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla, Avustralya'daki koyunların yarısının telef olmasına yol açan sekiz yıllık kuraklık dönemini (1895-1902) ve 1892 yılından itibaren Amerikan pamuğuna dadanan pamuk kurdu gibi yeni dertleri hesaba katmasak bile, dünyada tarımsal üretimin büyüme oranının, başlangıçtaki sıçramanın ardından hız kaybetmesi şaşırtıcı değildir. Bu durumda 'ticaret hadleri', tarım lehine ve endüstri aleyhine bir eğilim gösterecekti; yani, çiftçiler endüstriden aldıklarına göreli ya da mutlak olarak daha az, endüstri kesimi tarımdan aldıklarına göreli ya da mutlak olarak daha çok para ödeyecekti.

1873-96 döneminde fiyatlarda gözlenen çarpıcı düşüşten, 1914'e kadarki ve sonrasındaki önemli fiyat artışlarına doğru gerçekleşen kaymanın, ticaret hadlerindeki bu değişimle açıklanabileceği iddia edilmiştir. Belki. Ancak kesin olan, ticaret hadlerindeki bu değişimin, endüstrideki üretim maliyetleri üzerinde, dolayısıyla bu kesimin kârlılığı üzerinde bir baskı yaratmış olmasıdır. Ancak *belle poque*'un 'güzelliğinin' şansına, ekonomi bu baskıyı kârın üzerinden işçilerin üzerine kaydırabilecek biçimde yapılmıştı. Büyük Bunalım dönemi için son derece niteleyici olan reel ücretlerdeki hızlı artış, gözle görülür biçimde azaldı. 1899-1913 arasında Fransa ve Britanya'da reel ücretlerde gerçek bir *düşüş* yaşandı. 1914'ten önce son birkaç yılda yaşanan toplumsal gerilimler ve patlamalar kısmen bundan kaynaklandı.

Öyleyse, dünya ekonomisini bu kadar dinamik kılan neydi? Ayrıntılı açıklaması ne olursa olsun, bu sorunun anahtarı, hem üretici, hem de pazar olarak küresel büyümenin motoru işlevini gördüklerinden, kuzey yarımkürenin ılıman bölgelerine doğru genişleyen endüstrileşmiş ve endüstrileşmekte olan ülkelerin oluşturduğu merkez kuşakta aranmalıdır.

Dünya ekonomisinin kalbinde, hızla büyüyen ve yayılan muazzam üretici kütleyi artık bu ülkeler oluşturmaktaydı. Yalnızca yüzyılın ortasına özgü mevcut endüstrileşmenin içinde yer alan (Britanya, Almanya, ABD, Fransa, Belçika, İsviçre, Çek toprakları gibi) büyük, küçük merkezleri içermekle kalmıyor, kimi etkileyici, kimiye hayal bile edilemeyecek oranlarda genişleyen (İskandinavya, İtalya'nın kuzeyi, Macaristan, Rusya, hatta Japonya gibi) yeni endüstrileşmekte olan bir dizi bölgeyi de kapsıyordu. Aynı zamanda, dünya çapında üretilen mal ve hizmetlerin dev bir alıcısı konumundaydılar; giderek daha çok satın alarak yaşayan, yani geleneksel kırsal ekonomilere giderek daha az bağımlı hale gelen bir yapı oluşturdular. Ondokuzuncu yüzyılın olağan 'kentli' tanımı, en az 2000 kişinin bulunduğu bir yerde yaşayan kişileri ifade etmekteydi. Ancak, biraz daha az mütevazı bir ölçüte (5000) göre değerlendiresek bile, 'gelişmiş' kuşakta yer alan Avrupalıların ve Kuzey Amerikalıların oranı (1850'de sırasıyla yüzde 19'dan ve yüzde 14'ten) 1910'da yüzde 41'e yükseldi ve kentte yaşayanların yaklaşık yüzde 80'i (bu oran 1850'de üçte ikiydi), nüfusu 20.000'in üzerinde olan kentlerde; bunların da yarısından çoğu, muazzam bir müşteri stoğu barındıran nüfusu 100.000'in üzerindeki kentlerde yaşamaktaydı.¹⁹

Üstelik, (1900'den sonra reel ücretlerde gözlenen düşüş hesaba katılsa bile) bu müşterilerin elinde, Bunalım dönemindeki fiyat düşüşleri sayesinde, önceki yıllara göre harcanmaya hazır çok daha fazla para bulunmaktaydı. İşadamları, (hatta yoksullar arasında bile) bu müşteri birikiminin can alıcı kolektif öneminin farkına vardılar. Siyaset felsefecileri kitlelerin doğuşundan dehşete kapılırken, satıcılar bu gelişmeyi memnunlukla karşıladılar. İlk kez bu dönemde büyük bir güç haline gelen reklam endüstrisinin hedefi bu kitlelerdi. Büyük ölçüde bu dönemin çocuğu olan kredili satış, küçük gelir grubundan insanların çok mal satın almalarını sağlamak amacıyla düzenlendi. Yine, devrimci bir sanat ve endüstri olan sinema (bkz: 9. Bölüm), 1895'te adı bile geçmezken, 1915'te cebinde üç kuruşu olan bir halka dayanarak, en aç gözlü rüyaları süsleyen bir zenginliğin, saray operalarını yaya bırakacak kadar pahalı yapımların sergilendiği bir yer haline geldi.

Tek bir örnek, dünyanın o dönemdeki 'gelişmiş' bölgesinin önemini göstermeye yetecektir. Denizaşırı yeni bölgelerin ve ekonomilerin çarpıcı biçimde büyümesine ve daha önce görülmemiş büyüklükteki toplu dış göçün neden olduğu kan kaybına rağmen, dünya nüfusu içinde Avrupalıların oranı ondokuzuncu yüzyılda fiilen yükseldi ve büyüme oranı bu yüzyılın ilk yarısında yüzde 7'den, ikinci yarısında da yüzde 8'den 1900-13 arasında neredeyse yüzde 13'e çıktı. Bu kentlileşmiş kıtanın potansiyel

alıcı kitlesine bir de ABD'yi ve daha küçük olmakla birlikte hızla gelişen deniz aşırı ekonomileri ekleyecek olursak, gezegenimizin yaklaşık yüzde 15'ini ve dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 40'ını kapsayan bir 'gelişmiş' dünya çıkar karşımıza.

Demek ki, dünya ekonomisinin önemli bir kısmını bu ülkeler teşkil etmekteydi. Aralarında, uluslararası pazarın yüzde 80'ini oluşturuyorlardı. Dahası, ekonomileri yabancıların ihtiyaçlarını karşılayarak büyüyen dünyanın geri kalan kısmının gelişmesini de belirlemekteydiler. Kendi hallerine bırakılsalardı, Uruguay'a ya da Honduras'a ne olurdu, bilemeyiz (Zaten bu da olası değildi; örneğin Paraguay dünya pazarından çıkmaya kalkıştığında, silah zoruyla geri getirilmişti –krş: *Sermaye Çağı*, 4. Bölüm). Bildiğimiz şudur: Birileri sığır yetiştirdi, çünkü Britanya'da pazarı vardı; bir başkası muz üretti, çünkü Bostonlu tüccarların hesabına göre Amerikalılar bunun için para öderdi. Bu uydu ekonomilerden bazılarının durumu diğerlerine göre daha iyiye gitti. Ancak onlar iyiye gittikçe, merkezdeki ekonomiler bundan daha çok kazançlı çıktı; çünkü böyle bir gelişme, merkez ülkelerin mal ve sermaye ihraç edebilecekleri daha geniş ve büyümekte olan bir pazar anlamına geliyordu. Büyümesi, kabaca küresel ekonominin de genişlemesi anlamına gelen dünya ticaret filosu, 1860-1890 arasında aşağı yukarı aynı kalmıştır. Büyüklüğü 16-20 milyon ton arasında değişiyordu. Oysa 1890-1914 arasında neredeyse iki katına çıkmıştı.

III

O halde İmparatorluk Çağı dünya ekonomisini nasıl özetleyebiliriz?

Birinci olarak, görmüş olduğumuz gibi, coğrafi açıdan öncekinden çok daha geniş bir tabana yayılmış bir ekonomiydi. Avrupa'da Rusya ile İsviçre ve Hollanda gibi ülkelerdeki (o güne kadar kendilerini pek az etkilemiş olan) endüstri devrimiyle, Avrupa dışında Kuzey Amerika'daki ve (çoktandır belli bir düzeye ulaşmış olan) Japonya'daki gelişmelerle, dünya ekonomisinin endüstrileşmiş ve endüstrileşmekte olan kısmı genişledi. Birincil mallarda uluslararası piyasa muzzam bir büyüme gösterirken –1880-1913 arasında bu mallarda uluslararası ticaret yaklaşık üç katına çıktı–, bu malların hem üretimine ayrılmış alanlarda hem de bu alanların dünya pazarıyla bütünleştirilmesinde büyük ilerlemeler kaydedildi. 1890'larda yıllık ortalama 52 milyon kileden 1910-13 arasında 200 milyon kileye yükselen üretimiyle Kanada, 1900'den sonra dünyanın büyük buğday üreticileri arasına katıldı.²⁰ Aynı dönemde Arjantin, büyük bir buğday ihracatçısı haline geldi ve her yıl, 'kırlangıç' (*golondrina*) lâkaplı

İtalyan işçiler, Arjantin'deki hasadı kaldırmak için 10.000 millik Atlantik yolunu teptiler. İmparatorluk Çağı'nın ekonomisi, Bakü'nün ve Donbass'ın endüstri coğrafyasının bir parçası haline geldiği, Avrupa'nın Johannesburg ve Buones Aires gibi yeni kentlere mal ve kız ihraç ettiği, Amazon'un 1000 mil yukarısındaki kauçuk zengini kentlerde Kızılderililerin kemikleri üzerine opera binalarının inşa edildiği bir ekonomiydi.

Sonuç olarak, dünya ekonomisi, az önce de değinildiği gibi, eskisine göre belirgin biçimde daha çoğulcuydu. Britanya, tam anlamıyla endüstrileşmiş tek ekonomi, daha doğrusu tek endüstri ekonomisi olmaktan çıktı. Önde gelen dört ulusal ekonominin (inşaat sektörü dahil) endüstri ve maden alanındaki üretimlerini toplayacak olursak, 1913 yılında ABD toplam üretimin yüzde 46'sını, Almanya yüzde 23.5'ini, Britanya yüzde 19.5'ini ve Fransa yüzde 11'ini karşılamaktaydı.²¹ Göreceğimiz gibi, İmparatorluk Çağı, özünde bir devletler arası rekabet çağıydı. Ayrıca, gelişmiş ve gelişmemiş dünyalar arasındaki ilişkiler, Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın ihraç ürünlerinin yarısının tek bir ülkeye, Büyük Britanya'ya gönderildiği 1860 yılıyla karşılaştırıldığında, daha değişken ve karmaşıktı. 1900'e gelindiğinde İngilizlerin bu ihracattaki payı dörtte bir düzeyine gerilerken, Üçüncü Dünya'dan diğer Batı Avrupa ülkelerine yapılan ihracat, Britanya'ya yapılandan daha fazlaydı (yüzde 31).²² İmparatorluk Çağı artık tek merkezli değildi.

Britanya'nın maliye, ticaret ve gemi taşımacılığı alanlarında sunduğu hizmetlere bağımlılığının hâlâ sürmesi, hatta artması, dünya ekonomisinin büyüyen çoğulcu yapısını bir dereceye kadar gizledi. Bir yandan Londra, her zamankinden daha fazla uluslararası iş bağlantılarının gerçekleştirildiği bir merkezdi; öyle ki, sadece mali ve ticari hizmetlerden elde ettiği kazanç, mal ticareti dengesinde verdiği büyük açığı karşılayacak kadar büyüktü (Bu oran, 1906-1910 arasında £137 milyona karşılık £142 milyondur). Öte yandan, dış yatırımlarda ve ticari gemi taşımacılığında Britanya'nın sahip olduğu büyük ağırlık, Londra üzerinde dönen ve sterline dayanan bir dünya ekonomisinde ülkenin merkezi konumunu daha da güçlendirdi. Uluslararası sermaye piyasasında da İngiltere ezici egemenliğini sürdürdü. 1914'te Fransa, Almanya, ABD, Belçika, Hollanda, İsviçre ve diğerleri, deniz aşırı yatırımların yüzde 56'sını aralarında paylaşırken, İngiltere *tek başına* yüzde 44'ünü elinde tutuyordu.²³ 1914'te İngiliz buharlı filosu, tek başına diğer tüm Avrupa devletlerinin ticaret filolarının toplamından yüzde 12 daha büyüktü.

Aslında, dünya ekonomisinde tam da çoğulcu bir yapının ortaya çıkması, Britanya'nın merkezi konumunu bir süreliğine pekiştirdi. Çünkü,

yeni endüstrileşmekte olan ekonomiler az gelişmiş dünyadan daha fazla birincil mal satın aldıkça, bu dünya ile ticaretlerinde ciddi açıklar verdiler. Rakiplerinden daha fazla mamul mal ithal ederek, kendi endüstri ürünlerini bağımlı dünyaya ihraç ederek, fakat esas olarak hem uluslararası çapta verdiği (bankacılık, sigortacılık, vb. gibi) iş ve ticarete yönelik hizmetlerden gelen görünmez gelirle, hem de dünyanın bu en büyük alacaklısına devasa dış yatırımlarından akan gelirle Britanya tek başına dünya ekonomisinin dengesini yeniden kurdu. O yüzden, Britanya'nın endüstri alanında yaşadığı görece gerileme, mali konumunu ve zenginliğini pekiştirdi. İngiliz endüstrisinin ve City of London'ın o zamana dek uyuşan çıkarları çatışmaya başladı.

Dünya ekonomisinin üçüncü özelliği, ilk bakışta hemen fark edilebilecek bir özelliktir: Teknoloji devrimi. Elektrikli süpürge (1908) gibi ürünler aracılığıyla bilimin ve ileri teknolojinin evcilleştirilmesini ve şimdiye dek icat edilmiş tek evrensel ilaç olan aspirini (1899) anmasak bile, hepimizin bildiği gibi bu, telefonun ve telsiz telgrafın, gramofonun ve sinemanın, otomobilin ve uçağın modern yaşam manzarasının bir parçası haline geldiği bir çağdı (İnsanın özgürleşmesine katkısı hemen teslim edilmiş olan dönemin bütün makineleri arasında en yararlısını, yani bisikleti de unutmamalıyım). Ancak, bu etkileyici buluşları 'ikinci endüstri devrimi' olarak adlandırmadan önce, bunun yalnızca geriye dönük bir bakışla böyle olduğunu unutmamalıyız. Dönemin insanları için asıl buluş, buharın ve demirin denenmiş teknolojisinde sağlanan iyileştirmeler—çelik ve türbin—yoluyla birinci endüstri devriminin güncelleştirilmesinden ibaretti. Elektrik, kimya ve içten yanmalı motorlara dayanan teknolojik açıdan devrimci endüstriler, (özellikle dinamik yeni ekonomilerde) önemli bir rol oynamaya başladı. Ford, T Modelini 1907 yılında üretmeye başladı. Oysa, sadece Avrupa'yı ele alacak olursak, 1880-1913 arasında 1850-1880 arasındaki ilk 'demiryolu çağı'nda olduğu kadar demiryolu yapıldı. Bu yıllarda Fransa, Almanya, İsviçre, İsveç ve Hollanda, demiryolları ağlarını yaklaşık iki katına çıkardı. İngiliz endüstrisinin son zaferi, 1870-1913 arasında Britanya'nın gemi yapımında oluşturduğu tekel, birinci endüstri devriminin kaynaklarının kullanılmasıyla sağlandı. Yeni endüstri devrimi, eskisinin yerini almak yerine şimdilik onu güçlendirmekteydi.

Dördüncü özellik, görmüş olduğumuz gibi, kapitalist işletmenin yapısında ve *modus operandi*'sinde* ortaya çıkan çifte dönüşümdü. Bir yandan,

* İşleyiş, çalışma tarzı -en.

sermayenin yoğunlaşması, insanların 'iş' ve 'büyük iş' (*Grossindustrie, Grossbanken, grande industrie...*) arasında ayırım yapmaya götüren ölçekte bir büyüme, serbest rekabetçi piyasanın gerilemesi ve ekonomik gelişmenin 1900 civarında girdiği açıkça görülen yeni bir aşamayı (bundan sonraki bölüme bakınız) tanımlamak için gözlemcileri el yordamıyla genel bir etiket aramaya iten bütün diğer gelişmeler; öte yandan da, yalnızca teknoloji alanında değil, aynı zamanda organizasyon ve muhasebe alanında da 'bilimsel yöntemler' uygulamak suretiyle üretimi ve şirket yönetimini ussallaştırma yönünde sistemli bir uğraş söz konusuydu.

Beşinci özellik, tüketim malları piyasasında olağanüstü bir dönüşümü, hem nitelik hem nicelik açısından bir değişimi ifade etmekteydi. Nüfusta, kentleşmede ve reel gelirden artışla birlikte, o zamana dek gıda ve giyecek, yani temel ihtiyaç maddeleriyle sınırlı kalmış olan kitle pazarı, tüketim malları üreten endüstrilere egemen olmaya başladı. Uzun vadede bu gelişme, talep örüntülerinde önemli bir değişim göstermeyen varlıklı ve tuzu kuru sınıfların tüketimlerinde gözlenen hatırı sayılır artıştan daha önemliydi. Motor endüstrisinde devrim yaratan, Rolls-Royce değil, Ford'un T Modeliydi. Aynı zamanda, kitle pazarı için (bu dönemde İngiliz işçi sınıfının mutfaklarında sıkça görülmeye başlanan gaz ocaklarından, bisiklete, sinemaya ve –1880'den önce tüketilmediği sanılan– muza kadar) bir dizi yeni malın ve hizmetin yaratılmasında devrimci teknolojinin ve emperyalizmin de katkısı oldu. Bu gelişmenin en açık sonuçlarından biri, (ilk kez adını hak eden) kitle iletişim araçlarıdır. Bir İngiliz gazetesi 1890, bir Fransız gazetesi 1900 civarında bir milyonluk tiraja ulaştı.²⁴

Bütün bunlar, yalnızca (artık 'toplu üretim' denen) üretim alanında değil, aynı zamanda kredili satış (esas olarak taksitli alışveriş) dahil, dağıtım alanında da bir dönüşümü ifade etmekteydi. Örneğin 1884'te Britanya'da çeyrek librelilik standart paketler halinde çay satılmaya başlandı. Bu gelişme, yatıyla ve parasıyla, bol para harcayan milyonerlerle düşüp kalkmasıyla tanınan kral VII. Edward'ın dostluğunu kazanan Sir Thomas Lipton gibi, büyük kentlerin işçi sınıfının yaşadığı arka sokaklarındaki pek çok bakkalın servet sahibi olmasını sağlayacaktı. 1870'te bir tane bile dükkânı bulunmayan Lipton'un 1899'da 500 şubesi vardı.²⁵

Aynı zamanda, ekonominin altıncı özelliğine de doğal olarak uygundu: Gerek kamu kesiminde gerekse özel kesimde ekonominin üçüncü sektöründe –büro, mağaza ve diğer hizmetlerde– hem mutlak hem de görece anlamda çarpıcı bir büyüme. Başarının zirvesindeyken komik denecek kadar az bir büro çalışmasıyla dünya ekonomisine hakim olan Britanya örneğine bakalım. 1851'de 9.5 milyon civarında çalışan insanın bulun-

duğu Britanya'da 67.000 kamu görevlisi, 91.000 ticaretle uğraşan insan vardı. 1881'e gelindiğinde, kamu kesiminde çalışanların sayısı sadece 120.000 iken, ticaretle uğraşanların sayısı –tamamına yakını erkek olmak üzere– 360.000'i bulmuştu. Ancak, 1911 yılında (yüzde 17'si kadın olmak üzere) ticaretle uğraşanların sayısı yaklaşık 900.000 iken, kamuda çalışanların sayısı üç katına çıkmıştı. Ticaretle uğraşanların nüfus içindeki oranı, 1851'den itibaren beş katına yükselmişti. Beyaz yakalıların ve beyaz ellilerin sayısındaki bu misliyle artışın toplumsal sonuçlarını başka bir yerde ele alacağız.

Ekonominin burada değineceğim son özelliği, siyaset ve ekonomi arasında giderek artan yakınlaşmadır; yani, devletin ve kamu sektörünün rolünün artması (Ya da avukat A. V. Dicey gibiliberal inancın ideologlarının, eskinin iyi, zorlu bireyi veya gönüllü girişimi pahasına 'kolektivizm'in tehlikeli yükselişini olarak gördükleri şey). Gerçekten de bu, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında kapitalizmin ülküsü –ve bir ölçüye kadar gerçeği– olan rekabetçi serbest piyasa ekonomisinin gerilediğinin göstergelerinden biriydi. 1875'ten sonra şü ya da bu şekilde devletin ya da kamu otoritesinin yardımı olmadan, özerk ve kendi kendini düzenleyen (Adam Smith'in ünlü 'gizli el'i) piyasa ekonomisinin etkililiği hakkında şüpheler duyulmaya başlandı. El, her alanda görünür olmaya başlıyordu.

Bir yandan, siyasal yaşamın demokratikleşmesi, göreceğimiz gibi (4. Bölüm), genellikle gönülsüz ve sıkıntılı olan hükümetleri toplumsal reforma ve refah politikalarına olduğu kadar, (ABD'de ve Almanya'da olduğu gibi) ekonomik yoğunlaşmaya karşı belirli seçmen gruplarının ekonomik çıkarlarını gözetken –etkisi biraz daha az olan– önlemler ya da korumacılık yanlısı siyasal tavırlar almaya zorladı. Öte yandan, devletler arasındaki siyasal rekabet ile ulusal girişimci gruplar arasındaki ekonomik rekabet iç içe geçti; böylece –göreceğimiz gibi– hem emperyalizm olgusuna hem de Birinci Dünya Savaşı'nın doğmasına katkıda bulundu. Aynı zamanda, hükümetlerin rolünün belirleyici olduğu (silahlanma gibi) bazı endüstrilerin gelişmesine de yol açtıklarını geçerken belirtelim.

Buna karşın, stratejik rolü yaşamsal bir önem taşısa da, kamu sektörünün ekonomi içindeki ağırlığı sınırlı kaldı. İngiliz hükümetinin (her ikisi de askeri önemi haiz) Orta Doğu petrol endüstrisine girmesi ve yeni telsiz telgraf sistemi üzerindeki kontrolü; Alman hükümetinin ülkedeki endüstrinin bir kısmını millileştirmeye hazır olması; ve hepsinden öte, Rus hükümetinin 1890'lardan itibaren sistemli biçimde yürüttüğu endüstrileşme politikası gibi aksini gösteren yığınla örnek bulunmasına karşın, (Avrupa'da devlet hizmetleri ve işletmeleri alanında –özellikle

yerel düzeyde— kamu idaresinde belirgin bir büyümenin varlığı göz önüne alınsa bile), hükümetler ve kamuoyu, kamu sektörünün özel sektörün bir tür küçük tamamlayıcısı olduğunu düşünüyordu. Toplumsallaştırılmış bir ekonominin sorunları üzerine pek az kafa yormuş olmalarına karşın, sosyalistler özel sektörün üstünlüğüne duyulan bu inancı paylaşmıyorlardı. Yerel girişimleri, 'yerel yönetim sosyalizmi' olarak düşünmüş olabilirler; ancak, bunların çoğu ne sosyalist niyetleri olan ne de sosyalizme yakınlık duyan yetkililer tarafından gerçekleştirilmişti. Büyük ölçüde devlet tarafından denetlenen, örgütlenen ve yine devletin hakimiyeti altında bulunan modern ekonomiler, Birinci Dünya Savaşı'nın ürünüydü. Daha öncesi için söylenebilecek olan şudur: 1875-1914 arasında önde gelen ülkelerin çoğunda hızla artan milli gelirden kamu harcamalarının payı düşme eğilimindeydi ve bu, savaş hazırlığı için yapılan harcamalardaki ciddi artışa rağmen böyledi.²⁶

'Gelişmiş' dünya ekonomisi, bu yolları takip ederek büyüdü ve dönüştü. Ancak, o dönemin 'gelişmiş' ve endüstrileşmiş dünyasında yaşayanlar, ekonomilerinin geçirdiği gözle görülür dönüşümden çok, başarısından etkilenmişti; mamur bir zamanda yaşadıkları açıktı. En azından 1875-1914 döneminin endüstri ekonomisinin belirgin biçimde emek-yoğun olduğu ve akın akın kentlere ve endüstriye koşan insanlara görece vasıfsız ya da kolay öğrenilebilen işler için neredeyse sınırsız bir talep doğduğu düşünülürse, emekçi kitleler bile bu gelişmeden nemalandılar. Avrupalıların sel gibi ABD'ye göç ederek endüstriyel bir dünyaya ayak uydurmalarına yol açan etken buydu. Ancak, ekonomi iş olanakları sundu sunmasına, ama bu, emekçilerin tarihin büyük bölümünde kaderleri olarak gördükleri yoksulluğun bir parça hafiflemesini sağlamaktan öteye geçmedi. İşçi sınıfının mitolojisinde 1914'ten önceki onyıllar, Avrupa'nın zengin, hatta mütevazı orta sınıflarının mitolojilerinde olduğu gibi bir altın çağ oluşturmaz. Onlar için *belle poque*, gerçekten de 1914'ten sonra yitirecekleri bir cennetti. Savaş sonrasının işadamları ve hükümetleri için 1913 yılı, sıkıntılarla dolu bir çağdan dönme arzusu duydukları kalıcı bir referans noktası haline gelecekti. Savaş sonrasının boğucu ve sıkıntılı yıllarından bakıldığında, savaştan önceki ekonomik patlamanın olağanüstü anları, her iki kesimin de dönmeye can attığı güneşli 'olağan bir durum' olarak göründü. Boşuna. Çünkü, göreceğimiz gibi, onu karışıklığa ve bir dünya savaşına sürükleyen ve kayıp cennete dönüşün önünü kapatan, tam da o dönemi orta sınıflar açısından altın yapan 1914 öncesi ekonominin eğilimleriydi